

श्रीमन्नानन्दगणेश्वरमाश्रमविनिर्मितः

श्री एतत्संग्रहोद्यमान मन्दिर, जयपुर

बृहत्क्षेत्रसमासः ।

श्रीमन्मलयगिरिसूरिसुत्रामसूत्रितया विवृत्योपेतः

प्रकाशयित्री—

श्रीजैनधर्मप्रसारकसत्ता—भावनगर.

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां शेट-कुंवरजी-आणंदजी प्रमुख श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा-भावनगर इत्यनेन निर्णय-
सागरमुद्रालये कोलभाटवीथ्यां २३ तमे गृहे रामचन्द्र येसू शेटगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥

वीर संवत् २४४७

विक्रम संवत् १९७४

Printed by Ramchandra Yesu Shedgo, at the Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbat Lane, Bombay.

Published by Shath Kuverji Anandji, for Jain Dharmaprasarak Sabha, Dhavnagar.

प्रस्तावना ।

इह हि अपारसंसारपारावारास्तनिमज्जतां मकरमत्स्यतिमितिमिद्वलानुकारजन्मजरामरणरोगशोकैर्नि-
गिह्यमानरथेन निर्दिग्धानां प्राप्ताजिनप्रयचनतत्त्वसुधारसपिपासूनां कराद्वकलिकादकवक्षितप्रशार्कवापानां
नभ्यस्तत्त्वाननुगकाराय पद्माचारपालनप्रयीणमुनिमधुखिद्विष्यमानचरणतामरसरजोन्निः श्रीमज्जिन्नज-
जगपिह्माश्रमपप्रयैर्गणितानुयोगगर्जन्तार्धक्षीपक्ष्यसमुद्रप्रचयापरनागसमयदेवफज्यतासंयज्वसतिगञ्जीरं
कुनाप्रीयमतितजनायगाहमेतत् दृढरक्षेन्नसमात्ताजिधानं प्रकरणरदां निवञ्चय ।

तद्य नतै दीकामेतत्प्रकरणार्थचिजिपाधूणां मन्दमेधसामुपयोगीति करुणापरीतचेतोन्निरिच्छसामानि-
कसिञ्चकप्राधिष्ठातृश्रीविमलेभ्यरदेवाहटीकाकरणयैर्मुनिप्रयैः श्रीमज्जिमेखयगिरिखुरिपुरन्दरैरनवगाढ-
शास्त्रान्तरजनापगाहटीकोपशोजितं विनिर्मितम् ।

यद्यप्यत्र प्रकरणे प्रकरणकारैः कापि नोपनिबद्धमात्मीयमजिधानं तथापि दीकाकृद्भिः प्रकरणप्रान्ते—
“तं नमत वोधिजवधिं गुणमन्दिरमखिलवाग्मिनां श्रेष्ठम् ।

चरणश्रियोपगूढं श्रीजिनचक्रगणितमाश्रमणम् ।

वाचः क तस्य गम्भीरा परजागमुपागता ॥

प्र चाहं जम्धीरेप स्वदृशशास्त्रकृतधमः ॥”

इत्यनेनोद्धेखितेन पद्ययुग्मेन जिनचक्रगणिद्विमाश्रमणोपज्ञत्वमस्य स्फुटमेव ।

कदा चैतेऽनेकगञ्जीरार्थग्रन्थयनविस्मापितिविबुधजनवृन्दाः स्वसत्तया ज्ञारतं महीमण्डलमलञ्चकिरे ?
केषां च ग्राह्यनामधेयानां शिष्यत्वेनात्मानं कृतकृत्यं मन्याना एते द्विमाश्रमणाः ? इति नावबोद्धुं शक्यते
सम्यक् तथापि “वाई य खमासमणे दिवायरे वायग ति एगञा । पुवगयम्मि य सुत्ते एए सद्दा पञ्-
जंति ॥ १ ॥” इत्यनयार्थया द्विमाश्रमणादिशब्दाः पूर्वधरेष्वेव संबध्यन्त इति निश्चयादेतेषां पूर्वधरत्वं
द्विमाश्रमणपदालङ्कृतत्वेन । अत एवानुवाचीनत्वमेतेषाम् ।

टीकाकृतां सत्तासमयो हि कुमारपालचूपादप्रतिबोधकश्रीहेमचन्द्राचार्यसमानकालीनत्वेन द्वाद-
शशताब्द्या उत्तरार्धं त्रयोदशशताब्द्याः पूर्वार्धमिति जिनमण्डनगण्णिगुम्फितकुमारपालचरितान्तर्गतेन—

“एकदा श्रीगुरुनापृष्ठय (श्रीहेमचन्द्रसूरयः) अन्यगङ्गीयश्रीमद्देवेन्द्रसूरिमलयगिरिन्य सह
कलाकौशलाद्यर्थं गौमदेशं प्रस्थिताः । * * * श्रीरैवतकदेवतद्वयौ गुरुक्तविधिना समी-
पस्थपद्मिनीस्त्रीकृतोत्तरसाधकक्रियाः श्रीसिद्धचक्रमसाधयन् । तत इन्द्रसामानिकदेवोऽस्याधिष्ठाता
श्रीविमलेश्वरनामा प्रत्यक्षीभूय पुष्पवृष्टिं विधाय स्वेप्सितं वरं वृणुतेत्युवाच । ततः श्रीहेमचन्द्रसूरिणा
राजप्रतिबोधः, देवेन्द्रसूरिणा कान्तीनगर्याः आसादानयनं, मलयगिरिसूरिणा सिद्धान्तवृत्तिकरणवरो
बृतः इति । त्रयाणां वरं दत्त्वा स्वस्थानं जगाम ॥”

विषयानुक्रमणिका ।

सूचक

संख्या

पृष्ठः ॥

॥ ३ ॥

विषयः

१ नग्नरूपीवाचिकाः ...

मूर्धन्याग्ररूपवा ...

चन्द्रचारग्ररूपवा ....

नक्षत्रचारग्ररूपवा

२ सप्तपञ्चवाचिकाः ...

अन्तरिक्षीग्ररूपवा

३ धातुकीराग्ररूपीवाचिकाः

४ काष्ठोदयवाचिकाः ....

५ पुष्करवल्लीवाचिकाः

प्रारंभः पर्यंतः

पञ्चाणाम्

१-१७१

१५९-१७१

१७१-१७९

१७९-१८१

१८१-१८५

१८५-१८८

१८८-१८९

१८९-१९५

१९५-१९८

१९८-२००

॥ ३ ॥

अनेनोक्षेवेन स्पष्टतयाऽवबुध्यते ।

पञ्चाधिकात्मकस्यास्य मूलग्रन्थस्य प्रमाणं गाथानां पञ्चपञ्चाशदधिकानि पट्टशतानि, “गाहाणं ढ च सया पणपन्ना हुंति इत्थ सत्थम्मि ।” इति वचनात् । तथाहि—प्रथमेऽधिकारे ३९८, द्वितीये ९०, तृतीये ८१, चतुर्थे ११, पञ्चमे ९९, सर्वसङ्कलनया ६९९ । यत्किंवात्र टीकाकृद्भिः “गाहाणं ढ च सया सत्तत्तीसा य होंति पम्पुण्णा” इति पाठानुसारेण व्याख्यानं कृतं तत्कारणं तु प्रक्षिप्तगाथाऽगणनमन्यत्वा कारणान्तरं जविष्यतीति त एव जानन्ति । किञ्च न ह्यत्र क्वचिदपि बृहत्संग्रहस्यादिवत् प्रक्षिप्तमिति सूचाकृता दृश्यते । मूलटीकोजयसंकलनप्रमाणमनुष्ठोत्रां पञ्चनवतिशतान्यनुमानतः । ९९०० ग्रंथाग्रम् । विषयस्त्वस्य पृथगुपपादितविषयानुक्रमणिकातोऽवसेयः ।

मुचितेनानेन सटीकबृहत्क्षेत्रसमासप्रकरणेनासादितसम्यक्कृतदर्थजावितमनसो दृढध्यानसत्त्वा प्रव्यसत्त्वा आराध्य धर्मशुक्लध्याने प्राप्तुवन्तु परमपदमित्याशासहे । जविष्यति चानेन नः मुद्रणप्रयासः फलेग्रहिरिति । महता प्रयत्नेन संशोधितेऽप्यस्मिन् शास्त्रे यत्र कचनानुद्धिरसादृष्टिदोषेणवशिष्टा स्यात्संशोधयन्तु शुभ्रस्वान्ताः सज्जना इत्यन्यर्थयते—

आश्विनशुदि-१ }
संवत् १९९९ }

श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा.

भावनगर.

(श्रीजिनभद्रगणिक्रमाश्रमणविरचितः)

॥ बृहत् क्षेत्रसमासः ॥

(श्रीमलयगिरिकृतटीकासहितः)

ॐ नमः । श्रीमद्विघ्नविघ्निदे नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

जयति जिनवचनमवितथममितगज्जीरार्थमखिलनयकलितम् ।

अजितं परतीर्थिगणैः शिवसुखफलदायि परमशिवम् ॥ १ ॥

कलिकालेऽपि यथास्थितजिनसिद्धान्तप्रकाशकरणेन । जयति प्ररतैकदीपो जिनत्रजगणिक्रमाश्रमणः ॥ २ ॥
विवृणोमि यथाशक्ति क्षेत्रसमासं समासतः स्पष्टम् । यदवगतौ मन्दा अपि जायन्ते श्रुतविदः परमाः ॥ ३ ॥

इह जिनत्रजगणिक्रमाश्रमणो मन्दमेधसामवबोधाय सकलजन्मबुद्धीपप्रज्ञायादिशास्त्रसंक्षेपं समुज्ज्वलं
कामोऽविघ्नेनेष्टसिद्ध्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमन्निधेयादिकं च प्रतिपिपादयिपुरिदमाह—

१ प्रसिद्ध्यर्थमित्यपि पाठः ।

नमिज्जण सजलजलहर—निजस्सणं वरुमाणजिणवसजं ।
समयकेत्तसमासं, वोढामि गुरुवएसेणं ॥ १ ॥

देवस-
मासः ॥

व्याख्या—रागद्वेषमोहोपसर्गधातिकर्मजेतृत्वाजिनः । स चोत्पन्नकेवलज्ञानो मुण्णकेवद्वयपि' जल्यते, ततस्तत्क्षयवहेदार्थं वृषजशब्दमाह—जिनानां वृषो जिनवृषजः, वृषजशब्दः पूजावाची, जिनानामपि तीर्थकरतया पूज्य इत्यर्थः । ते क्षुत्पन्नकेवलज्ञाना अपि जगवन्तं तीर्थकृतं प्रदक्षिणीकृत्य तत्पर्यदि निविशन्ते, नान्यथेति । स चैवंभूत क्षपणादिरपि वर्तते, न च तत्तीर्थं ग्रन्थकृदवतिष्ठते, ततोऽधिकृततीर्थो धिपतिजिनवृषजप्रतिपत्त्यर्थं तन्नामधेयमाह—'वज्रमाणं' ति' वर्धमानो वर्धमानान्निधत्वात्सौ जिनवृषजश्च वर्धमानजिनवृषजः तं क्वातकुलनचस्तलमृगाङ्कं श्रीसिद्धार्यनरेन्द्रसुतमपश्चिमतीर्थकृतं वर्धमानस्वामिनमित्यर्थः । 'नमिज्जण' नत्वा । कथंभूतमित्याह—सजलजलधरनिजस्वनं सजलजलधरस्य निजः सदृशः स्वनः शब्दो यस्य स तथा तं जलच्युतपयोदमिव गम्भीरस्वनमित्यर्थः, तं नत्वा । किमित्याह—'समय-देवसमासं' समयः सूर्यगमनक्रियोपलक्षितः परमनिरुद्धः कालविशेषः, तदुपलक्षितं हेतुं समयदेवं मनुष्यदेवमिति ज्ञावः । न हि मनुष्यदेवाद्बहिः सूर्यगमनक्रियोपलक्षितो नाम कोऽपि कालोऽस्ति, एतच्चाचिहितं प्रपञ्चतस्तत्त्वार्थटीकायामिति नेहाचिधीयते, किं तु तत एवावधार्यम् । तस्य समासः १ सामान्यकेवद्वयपि ।

संदेपः समयक्षेत्रसमासः । इह समयक्षेत्रगता या काचिद्वक्तव्यता सा आधेये आधारेपचारात् समयक्षेत्रमित्युक्तं, यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चस्थाः पुरुषा मञ्चाः, ततोऽयमर्थः—समयक्षेत्रगताया वक्तव्यतायाः प्रतिपादको यः समासः संक्षेपः स्वल्पग्रन्थरूपस्तमहं वदये । कथमित्याह—गुरूपदेशानुसारेण अनेन स्वमनीषिकाव्युदासमाह । इह समयक्षेत्रवक्तव्यताऽभिधेया (यं), तत्परिज्ञानं श्रोतृणामनन्तरप्रयोजनं, कर्तुः परानुग्रहः, परम्पराप्रयोजनं तून्मयोरपि निःश्रेयसावाप्तिः । सम्बन्धस्तृपायोपेयज्ञावलक्षणः, तत्र वचनरूपापन्नं प्रकरणमुपायः तत्परिज्ञानं चोपेयमिति ॥ १ ॥

समयक्षेत्रसमाप्तं वक्ष्य इत्युक्तं, समयक्षेत्रं चाभिधीयते मनुष्यक्षेत्रं, तच्च क्षीपसमुद्रात्मकमतस्तत्प्र-
सङ्गतः सर्वक्षीपसमुद्रसत्त्वामाह—

जंबुद्वीवाद्या, सयंभुरयणायरावसाणान् ।

सर्वे वि असंखिज्जा, दीवोदहिणो तिरियलोण ॥ ५ ॥

व्याख्या—इह तिर्यग्लोक इति वैयधिकरणेन द्वीपसमुद्राणां विशेषणं च व्यवहृतेदं भवति, अन्यथा तत्प्रयोगैर्नर्थक्यापत्तेः, ततोऽयमर्थः—द्वीपोदधयः तिर्यग्लोके भवन्ति, नोर्ध्वलोके, नाप्यथेग्लोके, तथा जगवता प्रतिपावनात्, तेन ये पातालेऽपि समुद्रादिकमिबुन्ति, न ते तत्स्यवेदिन इत्यावेदितं प्रष्टव्यम् । ते च तिर्यग्लोके भवन्तो द्वीपोदधयः किमादिकाः किपर्यचसानाश्चेत्यत आह—

जम्बूद्वीपादयः स्वयंभूरमाणराकारपर्यवसानाः, तथाहि—सर्वद्वीपसमुद्राणामन्यन्तरवर्ती प्रथमो जम्बू-
द्वीपः, ततो लवणोदः, ततो धातकीखण्डो द्वीपः, तदनन्तरं कालोदः समुद्रः, ततः पुष्करवरो द्वीपः,
पुष्करवरोदः समुद्रः, वारुणिवरो द्वीपः, वारुणिवरोदः समुद्रः, क्षीरवरो द्वीपः, क्षीरवरोदः समुद्रः, घृत-
वरो द्वीपः, घृतवरोदः समुद्रः, इक्षुवरो द्वीपः, इक्षुवरोदः समुद्रः, नन्दीश्वरो द्वीपः, नन्दीश्वरोदः
समुद्रः, अरुणवरो द्वीपः, अरुणवरोदः समुद्रः, एवं द्वीपादनन्तरं समुद्रः समुद्रादनन्तरं द्वीप इत्यनेन
क्रमेण द्वीपसमुद्रा यथागमं तावद्वाच्या यावत् पर्यन्ते स्वयंभूरमाणो द्वीपस्ततः स्वयंभूरमाणः समुद्रः । एते
च सर्वेऽपि द्वीपसमुद्रा आदिद्वीपवर्जाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, तथाहि—जम्बूद्वीपः सर्वद्वीपसमुद्राणामन्य-
न्तरस्तैर्वापूपसंस्थानश्च, ततो नासौ कमपि द्वीपं समुद्रं वा परिद्विप्तवान्, किंत्वेव एव लवणोदसमुद्रेण
चक्रवाकतया सर्वतः परिद्विप्तः, लवणोदसमुद्रो धातकीखण्डेन, धातकीखण्डः कालोदसमुद्रेण, कालोद-
समुद्रः पुष्करवरद्वीपेन, पुष्करवरद्वीपः पुष्करवरसमुद्रेण, एवं तावद्वाच्या यावत् पर्यन्ते स्वयंभूरमाणो
द्वीपः स्वयंभूरमाणसमुद्रेण परिद्विप्तः । ते च सर्वसङ्ख्या कियन्त इत्याह—सर्वेऽपि सर्वसङ्ख्या असङ्ख्येयाः
सिद्धान्तपरिज्ञापितासङ्ख्यातरूपसङ्ख्यास्थानपरिमिताः ॥ २ ॥

तच्चासङ्ख्येयत्वमसङ्ख्यातत्रेदञ्जिन्मिति प्रतिविशिष्टासङ्ख्येयत्वप्रतिपादनार्थमाह—

उद्धारसागराणं, अद्वाइजाण जत्तिया समया ।

उगुणाउगुणपवित्थर—दीवोदहि रज्जु एवइया ॥ ३ ॥

व्याख्या—अर्थ तृतीयं येषां तानि अर्धतृतीयानि द्वे सागरे अर्धे चेत्यर्थः तेषामुच्चारसागरोपमाणां ।
 इह सागरोपमाणि त्रिधा ज्वन्ति, तद्यथा—अच्चारसागरोपमाणि क्षेत्रसागरोपमाणि उच्चारसागरोपमाणि
 च । तत्राच्चारक्षेत्रव्यवच्छेदार्थमुच्चारग्रहणं । अथ किमिदमुच्चारसागरोपममिति ? उच्यते—उत्सेधाङ्गुल-
 प्रमाणेनायामविष्कम्भज्ञान्यामुर्ध्वेन च योजनप्रमाणः पट्टयः परिकल्प्यते, ततस्तं देवकुरुत्तरकुरुमिद्युतस-
 त्कानेकादिसप्ताहोरात्रप्ररूढान् केशान् गृहीत्वा तेषां प्रत्येकमसहस्रेयानि खण्डानि विधाय तैस्तथा निचि-
 तमापूर्यते यथोपरि आरशतलोहगोखकाक्रमणेऽपि न मनागपि निम्नीज्वति, ततः समये समये एकैकं
 वाद्याग्रमुद्ध्रियते, यावता च कालेन स पट्टयो निर्लेपीज्वति तावान् कालविशेष उच्चारपट्टयोपम उच्यते,
 तेषां चैवं जूतानामुच्चारपट्टयोपमानां दश कोटीकोट्य एकमुच्चारसागरोपमं, तेषामेवंरूपाणामर्धतृतीयानामु-
 च्चारसागरोपमाणां यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा धीपोदधयः । कथं जूता इत्याह—त्रिगुणत्रिगुणप्रवि-
 स्ताराः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् त्रिगुणो त्रिगुणः प्रविस्तारो विष्कम्भो येषां ते तथा, तथाहि—जम्बूद्वीपस्य
 प्रविस्तारो योजनानां शतसहस्रे । इह योजनादिकं सर्वत्रापि प्रमाणाङ्गुलेन वेदितव्यं, “नगपुटविधिमाणां
 मिणसु पमाणंगुलेण” इतिवचनप्रामाण्यात् । ततो द्वे खट्वे विष्कम्भो त्रयणोदसमुद्रस्य, चतस्रो स्रक्षा
 घातकीखण्डे, अष्टौ काळोदसमुद्रस्य, पोकश पुष्करवरधीपस्य, द्वात्रिंशत् पुष्करवरोदसमुद्रस्य, एवं
 पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् त्रिगुणत्रिगुणविष्कम्भतया धीपसमुद्रास्तावदाच्या यावदसहस्रेययोजनकोटाकोटीप्र-
 माणविष्कम्भनात् स्वयं जूरमाणधीपात् स्वयं जूरमाणसमुद्रो त्रिगुणविष्कम्भः । इत्थं च तौ त्रिगुणत्रिगुणविष्कम्भौ

रधृतृतीयोच्चारसागरोपमसमयप्रमितैरसङ्ख्यैर्धीपसमुद्रैर्यत् परिमितं क्षेत्रं तावत्प्रमाणा रज्जुर्भवतीत्यतदावे-
दयन्नाह—‘रज्जु एवश्या’ एतावती एतावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति, तेन यत्र कापि लोकविजागचिन्तायां रज्जु-
व्यवहारस्तत्रैतावत्प्रमाणा रज्जुरवसेया । क्वचित् ‘होति एवश्या’ इति पाठः, तत्रैवं व्याख्या—एतावन्तो
धीपसमुद्रा भवन्ति ॥ ३ ॥

तदेवं प्रतिपादिताः सर्वसङ्ख्या धीपसमुद्राः, सम्प्रति मनुष्यक्षेत्रपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

अष्टाशङ्का दीवा, दोन्नि समुद्रा य माणुसं खेत्तं ।
पणयालसयसहस्सा, विरुंजायामर्त्तं जणिंयं ॥ ४ ॥

व्याख्या—अर्धतृतीया दीपाः, तद्यथा—जम्बूद्वीपो धातकीखण्डद्वीपः पुष्करवरद्वीपस्य चार्धं । द्वौ
समुद्रौ, तद्यथा—दवणोदः समुद्रः कालोदः समुद्रश्च । एते पञ्चापि समुदिता मानुषं क्षेत्रं । किमुक्तं
भवति ? अर्धतृतीयैरुक्तस्वरूपैर्धीपैर्वान्यां समुद्रान्यामुक्तरूपान्यां यद्व्याप्तं क्षेत्रं तन्मानुषं मनुष्याणां
सम्बन्धि क्षेत्रं, अत्र मनुष्याणां जन्मनो मरणस्य च संभवात् । तत्र जरतादिषु पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्येषु क्षेत्रेषु
अन्तरधीपेषु च षट्पञ्चाशत्सङ्ख्येषु मनुष्याणां जन्म मरणं च सुप्रतीतं, समुद्रवर्षधरपर्वतादिषु पुनः प्रायो
जन्म न घटते, मरणं पुनः संहरणतो विद्यालब्धिवशातो वा तत्र स्वयंगतानां भवति, मनुष्यक्षेत्रस्य
? जणिजं इति वा पाठः ।

बहिस्तु जन्मतो मनुष्या न ज्ञाता न ज्ञवन्ति न ज्ञविष्यन्ति च । तथा यदि नाम केनचिदेवेन दानवेन
 विद्याधरेण वा पूर्वानुवक्ष्यैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते—यथाऽयं मनुष्योऽस्मात् स्थानादुत्पाज्य
 मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रक्षिप्यते, येनोर्ध्वशोपं शुष्यति धियते चेति, तथापि लोकानुज्ञावादेव सा काच-
 नापि बुद्धिर्भूयः परावर्तते यथा संहरणमेवं न ज्ञवति, संहृत्य वा ज्ञूयः समानयति, तेन संहरणतोऽपि
 मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्मनुष्या मरणमधिकृत्य न ज्ञाता न ज्ञवन्ति न ज्ञविष्यन्ति वा । येऽपि जङ्घाचारिणो
 विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावज्जन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमश्नुवते, किं तु मनुष्यक्षेत्रमा-
 गता एव, तेनार्धतृतीयघीपक्षिसमुच्चपरिमाणं मानुपं क्षेत्रं, न शेषमिति । तच्च किममाणमित्यायामविष्कम्भाज्यां
 तन्मानमाह—‘पणयादे’ त्यादि अर्धतृतीयघीपक्षिसमुच्चपरिमाणं मानुपं क्षेत्रं विष्कम्भायामतो विष्कम्भत
 आयामतश्च ज्ञातं तीर्थकरणधरैः प्रतिपादितं पञ्चचत्वारिंशद्वतसहस्राणि । कथमिति चेदुच्यते—
 इह जम्बूघीपक्षैर्वापूपस्थानो लवणोदादयस्तु विगुणविगुणविष्कम्भा वलयाकृतयः, तत्रैकस्यां दिशि
 पुष्करवरघीपस्यार्धमष्टौ योजनानां शतसहस्राणि विष्कम्भतः, अष्टौ काशोदः समुद्रः, चत्वारि धात-
 कीखण्डः, द्वे लवणसमुद्रः, सर्वसङ्ख्या धाविंशतिर्दशः, एता एव दश अपरस्यामपि दिशि,
 ततो मिथिताश्चतुश्चत्वारिंशत्, एका दश जम्बूघीप इति ज्ञवति पञ्चचत्वारिंशद्वद्विंशप्रमाणं मानुपं
 क्षेत्रम् ॥ ४ ॥

सम्प्रत्यस्यैव मानुषक्षेत्रस्य परिधिमाह—

एगा जोयणकोमी, लखा बायाल तीस य सहस्सा ।
समयखेत्त परिरुत्त, दो चैव सया अउणपन्ना ॥ ५ ॥

व्याख्या—एका योजनानां कोटिर्द्विचत्वारिंशद्विंशत्सहस्राणि द्वे शते एकोनपञ्चाशदधिकं, एष समयक्षेत्रपरिरयः १४२३०२५ए एष मानुषक्षेत्रस्य वृत्तस्य परिधिः । तथाहि—विष्कम्भकृतेर्दशगुणायाम् मूलं वृत्तपरिक्षेप इति परिधिकरणं । अस्यायमर्थः—विष्कम्भपरिमाणस्य कृतिर्वर्गो विधीयते, ततस्तस्याः कृतेर्दशजिर्गुणना, ततो मूलं वर्गमूलं यदागच्छति तद्वृत्तस्य वृत्तक्षेत्रस्य परिक्षेपः परिरयः । तत्र मानुषक्षेत्रस्य विष्कम्भः पञ्चचत्वारिंशद्योजनानां लक्षाः, ततः पञ्चचत्वारिंशत् भ्रियते, तस्याश्च पुरतः पञ्च शून्यानि ४१००००० । अमूपां पञ्चचत्वारिंशद्विंशत्सहस्राणां वर्गो विधीयते, जाता द्विकः शून्यं द्विकः पञ्चकः तस्य पुरस्ताद्विंश शून्यानि २०२१०००००००००० । ततो दशजिर्गुणेन लब्धं त्रयोऽपि एकमधिकं शून्यमिति जातान्येकादश शून्यानि २०२१०००००००००००० । ततो “विषमात्पदतस्त्यक्त्वा वर्गस्थानच्युतेन मूलेन । द्विगुणेन त्रजेष्ठेपं लब्धं विनिवेशयेत्पङ्क्त्याम् ॥ १ ॥ तद्वर्गं संशोध्य द्विगुणीकुर्यात् पूर्ववद्बन्धम् । उत्सार्य ततो विजजेष्ठेपं द्विगुणीकृतं दत्तयेत् ॥ २ ॥” इत्यनेन करणेन वर्गमूलमानीयते, जातोऽयं वेदराशिः—द्वे कोटी चतुरशीतिर्द्विंशः पष्टिः सहस्राणि चत्वारि शतानि नवाशीत्यधिकानि

२०४६०४०९ । अत्र नयकलक्षणमन्यमङ्कस्थानं न विगुणीकृतमिति तत्त्वज्ञेयत्वा शेषं सर्वमप्यधीक्रियते, लब्धं एका योजनकोटिर्धिचत्वारिंशद्व्याणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते एकोनपञ्चाशदधिके, शेषमिदमुच्चरति—एका कोटी त्रयस्त्रिंशद्व्याः सप्तनवतिः सहस्राणि नव शतानि नवनवत्यधिकानि, तदेराशिः स एव, केवलं नयकलक्षणमन्यमङ्कस्थानं विगुणीक्रियते, स्थापना—१३३९७९९९ । तत् उपरितनरा शिखतुरादिचिगुणयित्वा गव्यूतादिकमानेतव्यं, परं सूत्रकृता नोक्तमिति अस्मान्निरप्युपेक्ष्यते ॥ ५ ॥

तदेवमुक्तं समयक्षेत्रस्य परिरयपरिमाणं । सम्प्रति तज्जलक्षीपसमुच्चवक्तव्यता प्रतिपादनीया । तत्र जम्बूद्वीपः सर्वद्वीपसमुज्जाणमादिरिति तत्त्वकव्यंतामन्निधित्सुः प्रथमतो जम्बूद्वीपस्य यत्रावस्थानं यादृक्स्थानं यत्परिमाणौ चायामविष्कम्भौ तदेव प्रतिपादयति—

अग्नितरुं दीवो—दहीण पक्विपुन्नचंदसंज्ञाणो ।

जंबूदीवो लस्कं, विस्कंजायामुं जणिउं ॥ ६ ॥

व्याख्या—जम्बूा वक्ष्यमाणस्वरूपया रत्नमय्या उपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः, स च जम्बूद्वीपो द्वीपो मनुष्यक्षेत्रगतो जणिउत्सार्थकरगाणधरैः द्वीपोदधीनां समस्तद्वीपसमुज्जाणमन्यन्तरकोऽन्यन्तरवर्ती, एतेनावस्थानं प्रतिपादितं सकलतिर्यग्लोकमध्यजागे जम्बूद्वीपो वर्तत इति ज्ञावः । तथा संपूर्णचन्द्रमण्डल-संस्थानः पौर्णमासीशशाङ्कमण्डलमिव परिपूर्णवृत्तः, एतेन संस्थानमावेदितं, तेन घातकीखण्मादिवन्न

वलयवृत्तः, किंतु प्रतरवृत्त इति प्रतिपत्तव्यं । तथा लक्षं शतसहस्रं योजनानां विष्कम्भायामतो विष्कम्भेणायामेन च, एतेन सर्वद्वीपसमुद्रापेक्षया लुब्धकोऽयं द्वीप इति प्रतिपादितं, न चैतदनार्थं, तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ—“कहि एं जंते जंबुद्वीवे दीवे के महालए एं जंते जंबुद्वीवे दीवे किंसंठिए एं जंते जंबुद्वीवे दीवे किमागारजावपमीयारे एं जंते जंबुद्वीवे दीवे पन्नत्ते? गोयमा ! अयन्नं जंबुद्वीवे दीवे सद्यदी-वसमुद्राणं सद्यश्चितरए सद्यबुद्धागे वट्टे तेष्वापूपसंगाणसंठिए वट्टे रहचक्कवालसंगाणसंठिए वट्टे पुरकरक-षियासंगाणसंठिए वट्टे पम्पुन्नचंदसंगाणसंठिए एगं जोयणसयसहस्सं आयामविस्कम्भेण” इत्यादि ॥ ६ ॥ सम्प्रति समस्तवृत्तक्षेत्राणां परिरयगणितपदानयनाय करणे प्रतिपादयति—

विस्कंभवगगदहगुण—करणी वट्टस्स परिरुं होई ।
विस्कंभपायगुणित्ठं, परिरुं तस्स गणियपयं ॥ ७ ॥

व्याख्या—वृत्तस्य वृत्तक्षेत्रस्य यो विष्कम्भो विष्कम्भपरिमाणं तस्य वर्गो विधीयते, वर्गो नाम तेनैव राशिना तस्य गुणनं, यथा चतुष्कस्य चतुष्केण गुणने पौन्यश्चतुष्कस्य वर्गः । ततो ‘दहगुण ति’ दश-त्रिगुणना, ततः करणिरिति वर्गमूलानयनं, ततो वृत्तस्य परिरयपरिमाणं भवति । तथा तस्य परिरयो विष्कम्भस्य पादेन चतुर्थेनांशेन गुणितः सन् गणितपदं भवति ॥ ७ ॥

तदेवमुक्तं सामान्यतः परिधिः करणं गणितपदस्य च । सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य प्रक्रान्तत्वाच्च प्रथमतः परिधिकरणं ज्ञाव्यते—जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनशतसहस्रं, तत एको ध्रियते, तस्य च पुरस्तात्

पय शून्यानि १०००००, तस्य च शतसहस्रस्य वर्गो विधीयते, जातान्येककस्य पुरस्तादश शून्यानि
 १००००००००००। पुनर्दशचिर्गुणेन खब्धमन्यदेकं शून्यमिति जातान्येकादश शून्यानि १०००००००००
 ००००। ततो वर्गमूलानयने जातोऽधस्तादयं ठेदराशिः—पङ्खलदाष्टत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तच-
 त्वारिंशदधिकानि ६३२४४७। तत्र पर्यन्तवर्तिसप्तकल्पमङ्कस्थानं मुक्त्वा शेषं सर्वमपि विगुणीकृतमासीदिति
 अर्थीक्रियते, खब्धानि त्रीणि लक्षाणि पोरुश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२७। शेषमुपरि-
 षादिदमुञ्चरति—चतस्रो लक्षाः चतुरशीतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि एकसप्तत्यधिकानि ४०४४७१,
 एतानि च योजनानि, योजनं च चतुर्जिर्गव्यूतैर्भवति, ततो गव्यूतानयनार्थमेव राशिश्चतुर्जिर्गुण्यते,
 जातान्येकोनविंशतिर्लक्षाणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि १९३७००४। ठेद-
 राशिः स एव प्राप्तः पङ्खलदादिः, नवरमन्यमपि सप्तकल्पमङ्कस्थानं विगुणीक्रियते, तत एवंपो-
 नवति—पङ्खलदाष्टत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि ६३२४४७। अनेनो-
 परितनराशेर्जगो ह्रियते, खब्धं क्रोशत्रितयं, शेषमुपरिषादिदमुञ्चरति—चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्च शतानि
 षाविंशत्यधिकानि ४०४२२, अमूनि च गव्यूतानि, गव्यूतं च धनुषां सहस्रघयेन भवति, ततो धनु-
 रानयनार्थमयं राशिः सहस्रघयेन गुण्यते, जाता अष्टौ कोटयो दश लक्षाश्चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि
 ०१०४४०००। ठेदराशिः प्राक्तन एव, ततो खब्धमष्टाविंशं धनुःशतं १२०। शेषमुपरिषादिदमुञ्चरति—
 एकोननवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ०९०००, एतानि च धनूंषि, धनुश्च पणवत्यङ्गुलं

भवति, ततोऽयं राशिरङ्गुलानयनाय पञ्चवत्या गुण्यते, जातानि पञ्चशीतिः लक्षाणि एकोनविंशत्सहस्राणि द्वे शते अष्टचत्वारिंशदधिके ८६२९४८ । तेदराशिः स एव, ततो लब्धानि त्रयोदशाङ्गुलानि, शेषमुपरिष्ठादिदं—चतस्रो लक्षाः सप्त सहस्राणि त्रीणि शतानि पद्मचत्वारिंशदधिकानि ४०९३४६ । अयं राशिरर्धाङ्गुलानयनाय विगुणीक्रियते, जाता अष्टौ लक्षाश्चतुर्दश सहस्राणि पद्म शतानि विनवत्यधिकानि ८१४६९१ । तेदराशिः स एव, लब्धमेकमर्धाङ्गुलं शेषमुपरति—एको लक्षो द्व्यशीतिः सहस्राणि द्वे शतेऽष्टाविंशदधिके १८२२३८ । एष जम्बूद्वीपपरिधिः ।

तथा चाह—

परिही ति लक्ष सोलस—सहस्र दो सय सत्तवीसहिया ।

कोसतिथिष्ठावीसं, धणुसय तेरंगुलरूद्धियं ॥ ८ ॥

भाष्या—जम्बूद्वीपस्य परिधिः तिस्रो लक्षाः पञ्चश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२९, कोशत्रिकं त्रीणि गव्यूतानि ३, अष्टाविंशं धनुःशतं १२८, त्रयोदशाङ्गुलान्येकमर्धाङ्गुलं १३३ इति ॥ ८ ॥

सम्भवति जम्बूद्वीपस्य गणितपदे यदागच्छति तदुपदर्शयन्नाह—

सत्तेव य कोमिसया, नजया तप्पन्नसयसहस्सा य ।
चउणउइं च सहस्सा, सयं दिवहं च साहीयं ॥ ९ ॥

न्याख्या—सप्तैव कोटिशतानि नवतिकोत्यधिकानि पदूपञ्चाशद्वत्सहस्राणि चतुर्नवतिः सहस्राणि शतं द्वार्धे सार्धं योजनानां शतं १७०१६७४११० । कथञ्चूतमित्याह—साधिकमधिकसहितं ॥ ए ॥

क्रियताधिकेन सहितमित्यधिकमेव निरूपयति—

गाजयमेगं पन्नरस—धणुसया तह धणुणि पन्नरस ।

सठिं च अंगुलाइं, जंबूदीवस्सं गणियपयं ॥ १० ॥

न्याख्या—गव्यूतमेकमधिकं, तथा पञ्चदश धनुःशतानि पञ्चदश धनूपि पञ्चदशोत्तराणि पञ्चदश शतानि धनुषामित्यर्थः । तथा षट्तिरङ्गुलानि । एतज्जम्बूदीपस्य गणितपदं ज्ञवति । किमुक्तं ज्ञवति ? जम्बू-
दीपे योजनप्रमाणान्येतावन्ति चतुरस्राणि खण्डानि यथोक्तसङ्ख्यगव्यूताद्यधिकानि ज्ञवन्ति । कथमेवमं-
माणं जम्बूदीपस्य गणितपदं ज्ञवतीति चेत् अत आह—इह गणितपदस्यैवरूपं करणं प्रागुपदिष्टं 'विष्क-
म्भपादगुणितः परिरयो वृत्तस्य गणितपदं ज्ञवतीति' तत्र जम्बूदीपस्य विष्कम्भो योजनशतसहस्रं तस्य
पादश्चतुर्थांशः पञ्चविंशतिः सहस्राणि तेन गुण्यते परिरयो योजनलक्षत्रयादिकोऽर्धाङ्गुलपर्यवसानः, ततः
क्रोशादीनि योजनानि कृत्वा यथोक्तं गणितपदमानीयते ॥ १० ॥

तथा चाह—

एगाइतिलस्कंते, पणुवीससहस्ससंगुणे काळं ।

डुग-ठन्नजई-डुसहस्स—चजरं गुणजागहारेहिं ॥ ११ ॥

व्याख्या—एकादीन् एकार्धाङ्गुलप्रचृतीन् त्रिलक्षान्तान् योजनत्रिलक्षपर्यवसानान् अङ्कान् पञ्चविंश-
तिसहस्रसंगुणान् कृत्वा गुणानां गुणितराशीनां विकादित्रिभागहारैर्गुणितपदमानीयते इति सप्तद्वयः ।
तत्रार्धाङ्गुलराशेरङ्गुलानयनाय द्विको भागहारः, अङ्गुलराशेर्धनुरानयनाय षण्णवतिः, धनुराशेर्गव्यूतानयनाय
दे सहस्रे, गव्यूतराशेर्योजनानयनाय चत्वार इति । 'गुणभागाहारेहि ति' गुणानां गुणितानां राशीनां भाग-
हारा गुणभागाहारा विकादयश्च ते गुणभागाहाराश्च तैः । इदमनिसंक्षिप्तमुक्तमिति स्पष्टं ज्ञाव्यते—तत्र
योजनराशिस्तिस्रो दशः पौष्ठा सहस्राणि दे शते सप्तविंशत्यधिके इत्येवंरूपः पञ्चविंशतिसहस्रैर्गुण्यते,
गुणितश्च सन् स एतावान् भवति—सप्त कोटिशतानि नवतिः कोटयः पट्पञ्चाशद्वह्नाः पञ्चसप्ततिसह-
स्राणि ७९०९६७९००० । गव्यूतत्रितयमपि पञ्चविंशतिसहस्राणि गव्यूतानां ७९००० तेषां च चतुर्भि-
र्भागे हते लब्धानि योजनानां अष्टादश सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चाशदधिकानि १०७९०, एष राशिः
पूर्वस्मिन् योजनराशौ प्रक्षिप्यते, ततो धनुषामष्टाविंशं शतं पञ्चविंशतिसहस्रैर्गुण्यते जाता षात्रिंशद्वह्ना
धनुषां ३२०००००, अष्टात्रिंशश्च धनुःसहस्रैर्भोजनं भवति, ततो योजनानयनार्थमष्टत्रिंशः सप्तसहस्रैर्भोगो
ह्रियते, लब्धानि चत्वारि योजनशतानि ४००, अयमपि राशिः पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते, अङ्गुलान्यपि त्रयो-
दश पञ्चविंशतिसहस्रगुणानि क्रियन्ते, जातानि त्रीणि दशानि पञ्चविंशतिसहस्रान्यधिकानि ३२९०००।
अर्धाङ्गुलमपि पञ्चविंशतिसहस्रैरन्यस्यते जातान्यर्धाङ्गुलानां पञ्चविंशतिसहस्राणि, तेषामर्धे लब्धान्यङ्गु-
लानां षादश सहस्राणि पञ्चशतान्यधिकानि, तानि पूर्वोक्ताङ्गुलराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातोऽङ्गुलराशि-

स्त्रीणि ददाणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि पञ्चशताधिकानि ३३७१००, तत एतेषां धनुरानयनाय पञ्चवत्या
 ज्ञागो ह्रियते, लब्धानि धनुषां पञ्चत्रिंशत्तानि पञ्चदशाधिकानि ३११९, शेषमुष्करत्यङ्गुलानां पट्टिः,
 अस्य च धनूराशोर्गन्धूतानयनाय सहस्रघयेन ज्ञागो ह्रियते, लब्धमेकं गन्धूतं, शेषमुष्करति धनुषां पञ्च-
 दश शतानि पञ्चदशाधिकानि १११९; सर्वसङ्ख्या जातामिदं—योजनानां सप्त कोटिशतानि नवतिका-
 व्यधिकानि पद्मपञ्चाशद्विंशत्यनुवर्तिसहस्राणि शतमेकं पञ्चाशदधिकं, तथा गन्धूतमेकं, धनुषां पञ्चदश
 शतानि पञ्चदशाधिकानि, पट्टिङ्गुलानामिति ७९०९६९१९० । १ । १११९ । ६० । इति ॥ ११ ॥

तदेवमुक्तं जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भायामपरिधिगणितपदपरिमाणं, सम्यति जम्बूद्वीपस्यैव जगत्याः
 परिमाणमाह—

वयरामर्हए जगईए, परिगल अठजोयणुचाए ।

वारस अठ य चउरो, मूले मपुवरि रुंदाए ॥ १२ ॥

व्याख्या—जगती नाम प्राकार उच्यते, तथा जगत्या वज्रमय्या वज्ररत्नात्मिकया परिगतो वेष्टितो
 जम्बूद्वीप इति संवध्यते । कथञ्चतयेत्याह—अष्टयोजनोच्चयाऽष्टयोजनप्रमाणेच्छयया । पुनः कथञ्चतये-
 त्याह—मूले मध्ये उपरि च यथासङ्ख्यं द्वादश अष्टौ चत्वारि योजनानि रुंदया विस्तीर्णया । उक्तं च—
 “से णं जंबुद्वीवे एगाए जगईए सबल समंता संपरिस्कित्ते, सा णं जगई अठ जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं,
 मूले वारस जोयणाइं विस्कित्तेणं, मग्गे अठ जोयणाइं विस्कित्तेणं, उवरि चत्तारि जोयणाइं विस्कित्तेणं

मूले विद्विषा, मग्ने संलिप्ता, उवरिं तणुया, गोपुड्रसंगणसंविद्या, सधधराभया, अड्डा, सण्हा, जाव
पम्ब्लुव सि” । सा च जगती पधधनुःशतविस्तृतेनार्धयोजनोद्धितेन सर्वरत्नमयेन महत्तेकेन गवाक्षकट-
केन सर्वतः समन्तात् परिद्विषा । तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञसौ—“सा एं जगई एगेणं महं गवरककन-
एणं सबतो समंता संपरिक्किता, से एं गवरककनए अक्खजोयणं उहुं उच्चतेणं, पध धणुसयाइं विस्संजेणं,
सधरयणामए जाव पम्ब्लुवे” इति ॥ १२ ॥

इह जगत्या मूले मध्ये उपरि च विष्कम्भपरिमाणमुक्तं, नापान्तराले, ततोऽपान्तरालेऽप्युपरि द्वा-
दधोमुखगमने विष्कम्भपरिज्ञानार्थं करणमाह—

जत्थिच्चसि विस्संभं, जगईसिहराज उवइत्ताणं ।

तं एगभागलळं, चउहि जुयं जाण विस्संभं ॥ १३ ॥

व्याख्या—यत्र क्वापि जगत्यां विष्कम्भं ज्ञातुमिच्छसि, तत्र जगतीशिलारादवपत्य उत्तीर्य यावदुत्तीर्णं
तदेकचक्रं एकेन जागे हृते सति यद्वधं तच्चतुर्चिर्गुतं चतुर्भिर्गोयजैः सहितं सत् यन्नचति तावत्प्रमाणं
तत्र विष्कम्भं जानीहि, तद्यथा—किंलोपरितनन्नागाद्योजनमेकं गव्यूताधिकमवतीर्णः, तत्र च विष्कम्भो
ज्ञातुमिष्टः, ततो योजनस्य गव्यूतस्य चैकेन जागो दत्तः, लब्धमेकं योजनं गव्यूताधिकं, तद्योजनचतुष्ट-
यसहितं क्रियते, जातानि पध योजनानि एकं गव्यूतं, एतावत्प्रमाणस्तत्र प्रदेशे विष्कम्भः । एवं सर्व-
त्रापि परिज्ञावनीयम् ॥ १३ ॥

सम्प्रति मूलादारन्योर्ध्वगमनेनेप्सितप्रदेशे विष्कम्भपरिज्ञानार्थं करणमाह—

एमेव उपपश्या, जं लंरुं सोदयाहि मूलिह्वा ।

वित्यारा जं सेसं, सो वित्यारो तदिं तस्स ॥ १४ ॥

व्याख्या—यथा उपरिष्टादथतीर्थं यदथतीर्थं तस्यैकेन जागो द्रियते, एवमेव मूलादुत्पत्योर्ध्वं गत्वा यावत्प्रमाणमूर्ध्वं गतस्तस्यैकेन जागे हते यद्वच्चं तत् 'मूलिह्वा' इति मूलसंयन्धिनो विस्ताराद् द्वादशयो-जनप्रमाणाडोधय—अपनय, शोधिते च सति यद्यपि स विस्तारः तत्र योजनादावतिक्रान्ते तस्य देवस्यायग-न्तव्यः, तद्यथा—मूलादुत्पत्य योजनमात्रं गव्यूतषयाधिकं गतस्तदा योजनस्य गव्यूतषयस्य चैकेन जागे हते खब्धं योजनं गव्यूतषयाधिकं, एतन्मूलसंयन्धिनो द्वादशयोजनप्रमाणाविस्तारादपनीयते, स्थितानि दश योजनानि गव्यूतषयाधिकानि, एतावत्प्रमाणः सार्धयोजनातिक्रमे विस्तारः, एवं सर्वत्रापि ज्ञापनीयम् ॥ १४॥ तदेवमक्षेत्रेण जगत्यामीप्सितप्रदेशे विष्कम्भपरिज्ञानार्थं करणमभिधाय सम्प्रति जगत्या उपरि यचर्तते तत्प्रतिपादयन्माह—

पंचेव धणुसयांश्च, विष्टिणा अरुजोयणुच्चिन्ते ।

वेद् वणसंज्ञा लण, देसूण्डुजोयणे रुंदा ॥ १५ ॥

व्याख्या—इह जगत्या जम्बूद्वीपस्य सर्वतो वलयकारेण व्यवस्थिताया यदुपरितनं चतुर्योजनविस्तारामकं तलं तस्मिन् बहुमध्यदेशभागे महत्येका परिक्षेपेण जगतीसमाना सर्वरत्नमयी, तद्यथा—मूले वज्रमयी तत उपरिष्टाद्विष्टरत्नमयी वज्रमयास्तज्जताः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानीत्येवंरूपा वेदिका पद्मवरवेदिका वर्तते, सा च पञ्च धनुःशतानि विस्तीर्णा, अर्धयोजनं गव्यतपयप्रमाणमुद्धिता उच्चैस्त्वेन व्यवस्थिता । उक्तं च—“तीसे एं जगद्वे एं जगद्वे एं जगद्वे एं महद्वे एगा पञ्चमवरवेद्या पञ्चत्ता अरुजोयणं उहुं उच्चत्तेणं पंच धणुसयाइं विस्कर्त्तेणं जगद्वे ए समाणा परिक्षेपेणं सबरयणमया” इत्यादि । अथ किमसौ वेदिका पद्मवरवेदिकेति व्यपदिश्यते ? उच्यते—तस्यां वेदिकायां तत्र तत्र प्रदेशे उपरितले उपवेशनतले वेदिकावाहासु वेदिकास्तम्भेषु वेदिकाफलकेषु च सर्वरत्नमयानि शततस्याश्च पद्मवरवेदिकाया बहिर्भागे एको वनखण्डः एको वनखण्डोऽन्तर्भागे (च) । तौ च द्वावपि वनखण्डौ परिक्षेपेण पद्मवरवेदिकासमानौ विष्कम्भेण देशोने द्वे द्वे योजने अर्धतृतीयधनुःशतोने द्वे द्वे योजने इत्यर्थः । एकैकस्य वनखण्डस्यान्तर्बहुसमरमणीयो यो ऋमिभागः स पञ्चविधैर्मणिभिः तद्यथा—पीतवर्णैः कुण्डलवर्णैर्हरिज्वर्णैः शुक्लवर्णैश्च तृणैरपि यथायोगं नानावर्णैर्नयनविलोकनीयकान्तिचिरुपशोचिताः, तेषां च मणीनां तृणानां च गन्धः कर्पूरकस्तूरिकादिगन्धादतीव घ्राणमनःप्रह्लादकारी, स्पर्शोऽपि शिरीषकुसुमसञ्चयादप्यतीव सुकुमारः, तृणानामपि पूर्वोदिदिग्बिदिकुसंज्ञवैर्वायुचिर्मन्दं मन्दं

न्याय्या—पुनःशब्दो वाच्यज्ञेदे, चाराणि पुनर्जम्बूद्वीपस्य पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकचार-
त्रायेन सर्वसङ्ख्याया चत्वारि चरन्ति । तद्यथा—मेरुमपेक्ष्य एकं पूर्वस्यां दिशि एकमपरस्यामेकं
दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्यामिति ॥ १६ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव चाराणां विस्तारादिप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

चञ्जोयणविछिन्ना, अष्टेव य जोयणाइ उच्चिन्ना ।

उज्जलं वि कोसकोसं, कुड्डा वाहद्वलं तेसिं ॥ १७ ॥

व्याख्या—चत्वार्यपि चाराणि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि योजनानि विस्तीर्णानि, अष्टावष्टौ च योज-
नानि उच्चिन्नान्युच्चीनीत्यर्थः । तथा तेषां चाराणां मध्ये एकैकस्य चारस्य उज्जयत उज्जयोरपि पार्श्वयोर्य-
देकैकं कुड्डं, कुड्डे चारशाखापरपर्याये वाहद्वयतः पृथुत्येन क्रोशं क्रोशं भवतः । क्रोशं क्रोशमित्यत्र च
“कात्ताथ्यजायदेशं वा कर्म चाकर्मणां” (सिद्धहेम० २-२-२३) इति द्वितीया । इह यत एकैकस्य चारस्यै-
कैका चारशाखा क्रोशक्रोशप्रमाणपृथुल्या चारं चारं च चतुर्योजनविस्तारं, अतः सामस्त्येनैकैकं चारं परि-
त्राव्यमानं अर्धपञ्चमयोजनप्रमाणपृथुत्यमवसेयम् ॥ १७ ॥

१ उचिन्ना इत्यपि पाठः.

क्वचिक्वेतकीगृहं क्वचिह्यतागृहं क्वचित्येक्षणाकगृहं क्वचिन्मज्जनकगृहं क्वचित्प्रसाधनकगृहं क्वचिज्जन्मगृह-
मित्यादि । एतेषां च गृहाणामन्तः प्रत्येकमेकैकसंस्थाकानि तन्निवासिदेवजनयोग्यानि सर्वरत्नमयानि
नानाप्रकाराणि हंसासनगरुमासनप्रचृतीन्यासनानि, तथा तत्र तत्र प्रदेशे सर्वरत्नमया चूयांसो मणेरूपाः,
तद्यथा—क्वचिज्जातीमणेरूपः क्वचिन्मालतीमणेरूपः क्वचिन्महिकामणेरूपः क्वचिन्नवमहिकामणेरूपः क्वचि-
न्मृद्वीकामणेरूपः क्वचिह्यतामलतामणेरूप इत्यादि । एतेषु च मणेरूपेषु मध्ये चूयांसो नयनविद्वोजनीया
नानासंस्थानाः शिवापट्टकाः, तद्यथा—कोऽपि हंसासनसंस्थितः कोऽपि गरुमासनसंस्थित इत्यादि, ते च
सर्वेऽपि कनकमयाः । एतेषु च क्रीमापर्यन्तेषु गृहेषु मणेरूपेषु च समुपार्जितजन्मान्तरपुण्यकर्मोपचया बहवो
वानमन्तरा देवा देव्यश्च यथासुखमासते शेरते निपीदन्ति क्रीमन्तीति ॥ १५ ॥

साम्प्रतमतिदेशेन सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु जगत्यादीन् प्रतिपादयति—

एषहिं परिखित्ता, दीवसमुद्रा हवंति सवे वि ।

व्याख्या—एतैर्जगतीतदुपरिधेदिकावनखण्डैः परिक्षिप्ताः सर्वेऽपि द्वीपसमुद्रा चवन्ति, तथाहि—
सर्वेऽपि लवणादयः समुद्राः स्वयंचरमणसमुद्रपर्यवसानाः सर्वेऽपि च धातकीखाण्णादयो द्वीपाः स्वयंचरम-
णद्वीपपर्यन्ताः प्रत्येकं पद्मवरवेदिकावनखण्डमणिमृतशिरोजागया जगत्या परिवेष्टिता वर्तन्ते ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपे एव जगत्या द्वारप्रतिपादनार्थं गाथापश्चार्धमाह—

चत्तारि डुवारा पुण, चउदिसिं जंबूदीवस्स ॥ १६ ॥

व्याख्या—पुनःशब्दो वाच्यज्ज्ञेदे, द्वाराणि पुनर्जम्बूद्वीपस्य पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकैकद्वार-
प्रायेण सर्वसङ्ख्याया चत्वारि द्वाराणि भवन्ति । तद्यथा—मेरुमण्डप एकं पूर्वस्यां दिशि एकमपरस्यामेकं
दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्यामिति ॥ १६ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव द्वाराणां विस्तारादिप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्जोयणविधिना, अष्टव य जोयणाश् उच्चिष्टा ।

उन्नतं वि कोसकोसं, कुडु वाहद्वतं तेसिं ॥ १७ ॥

व्याख्या—चत्वार्यपि द्वाराणि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि योजनानि विस्तीर्णानि, अष्टावष्टौ च योज-
नानि उच्चिष्टान्युच्चानीत्यर्थः । तथा तेषां द्वाराणां मध्ये एकैकस्य द्वारस्य उन्नयत उन्नयोरपि पार्श्वयोर्य-
देकैकं कुडुं, कुड्ये द्वारशालापरपर्याये वाहद्वयतः पृथुत्वेन क्रोशं क्रोशं भवतः । क्रोशं क्रोशमित्यत्र च
“कालाध्यन्नावदेशं वा कर्म चाकर्मणां” (सिद्ध्येम० २-२-२३) इति द्वितीया । इह यत् एकैकस्य द्वारस्यै-
कैका द्वारशाला क्रोशक्रोशप्रमाणपृथुत्वा द्वारं द्वारं च चतुर्योजनविस्तारं, अतः सामस्त्येनैकैकं द्वारं परि-
त्राव्यमानं अर्धपद्मयोजनप्रमाणपृथुत्वमवसेयम् ॥ १७ ॥

सम्प्रति कस्यां दिशि किं नामधेयं धारमित्येतन्निरूपणार्थमाह—
पुत्रेण होइ विजयं, दाहिणं होइ वेजयंतं तु ।

अवरेणं तु जयंतं, अवराय उत्तरे पासे ॥ ३७ ॥

व्याख्या—मेरोः पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यतिवाह्य लवणसमुज्जपूर्वभागमधि-
कृत्यापरस्यां दिशि यध्वर्तते शीताया महानद्या उपरिष्ठाद्वारं तद्विजयं विजयनामधेयमवसेयं । तथा मेरुमेवा-
कृत्योत्तरस्यां दिशि यध्वर्तते द्वारं तद्वेजयन्तं विजयन्तनामकं । तथा मेरोरपरस्यां पश्चिमायां दिशि पञ्चच-
त्वारिंशदेव (तमेव) योजनसहस्राण्यतिक्रम्य लवणसमुज्जदक्षिणभागमधि-
महानद्या उपरिष्ठाद्यदस्ति द्वारं तज्जयन्तं जयन्ताचिधं । मेरोः पुनरुत्तरस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्योजन-
सहस्राण्यतिक्रम्य लवणसमुज्जोत्तरभागमपेक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि यदस्ति द्वारं तदपराजितमपराजितसंज्ञं ।
अमूनि च धाराणि ऋम्यन्तःप्रदेशे वज्रमयानि, ऋमेरुर्ध्वं रिष्टरत्नमयानि, सर्वत्रापि च स्तम्भा वैडूर्य-
इन्द्रकीलका, धारशाखा लोहिताख्यरत्नमयः, कपाटानि वैडूर्यरत्नमयानि, वज्रात्मिकाः परिधाः ।

१ गोमेदापरनाम.

अग्नीषां च दाराणां प्रत्येकं यत्तोरणाद्युपवर्णनं तज्जीवाग्निगमादिशास्त्रतोऽवसेयं, इह तु ग्रन्थगौरवजन-
याच्च क्रियते ॥ १० ॥

साम्प्रतमेतेषां दाराणामधिष्ठातारो ये देवास्तेषां स्वरूपमग्निधित्सुमाह—

पद्मिर्लवमच्छिद्य, सुरगणपरिवारिया सदेवीया ।

एषसु दारनामा, वसन्ति देवा महद्दीया ॥ १ए ॥

व्याख्या—एतेषु अनन्तरोक्तस्वरूपेषु विजयादिषु दारेषु देवा वसन्तीति योगः । कथञ्चूतास्त इत्याह—
पद्मयोपमस्थितिकाः पद्मयोपमं स्थितिर्येषां ते पद्मयोपमप्रमाणयुः स्थितयः इत्यर्थः । तथा
सुरगणपरिवारिता इति सुरा देवाः, ते च व्यन्तरा अवगन्तव्याः, तानेव प्रति तेषामधिपत्यसंभवात्,
तेषां गणः समूहः तेन परिवारिताः सुरगणपरिवारिताः, यदिवा सुरगण एव परिवारः सुरगणपरिवारः,
स संजातो येषां ते सुरगणपरिवारिताः, तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः, ते हि प्रत्येकं चतुर्णामिन्द्रसामानि-
कदेवसहस्राणां तिसृणां पर्वदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां पौन्यानामात्मरक्षकदेवसह-
स्राणामन्येषामपि स्वस्वविजयाद्यग्निधानराजधानीवास्तव्यानां श्रूयसां वानमन्तराणां देवानां देवीनां
चाधिपतय इति जवन्ति ते सुरगणपरिवारिताः । तथा सह देवीजिः वर्तन्ते इति सहदेवीकाः, तत्राहपी-

१ सदेवीकाः इति मूदानुसारेण साधु.

यानपि वानमन्तरो देव्या सह वर्तत इति न देवीमात्रप्रतिपादने विशेषणं फलवदिति सामर्थ्यात् प्रत्येकं चतसृजिरग्रमहिषीञ्जिः सपरिवाराञ्चिर्देवीञ्जिः सह वर्तन्त इति द्रष्टव्यं, तथा प्रवचने प्रतिपादनात् । किंनामानस्त इत्याह—द्वारनामानः द्वाराणामिव नामानि येषां ते तथा, किमुक्तं प्रवति ? यान्येव द्वाराणां विजयादीनि नामानि तान्येव यथाक्रमं द्वाराधिपतीनां देवानामपि, देवाञ्जिधानवशतो द्वाराणाम-
न्निधानप्रवृत्तेः, तथाहि—यो यः पूर्वद्वाराधिपतिरुत्पद्यते देवः स स तत्संवन्धिजिरिन्द्रसामानिकादि-
चिर्देवैर्विजयो विजय इत्याहूयते, तत्स्थितिप्रतिपादके कट्यपुस्तके तथाऽन्निधानात्, ततोऽस्य द्वारस्य विजयनामा देवोऽधिपतिरिति द्वारमपि विजयमित्यन्निधीयते । एवं शेषाण्यपि द्वारनामानि ज्ञावनी-
यानि । न चैतदनार्षं, यत उक्तं जीवाञ्जिगमे—“से केणछेणं जंते एवं बुच्चइ विजयदारे इति ? गोयमा ! विजए णं दारे विजयनामं देवे महिह्णीए महज्जुइए महावले महायसे महासोरेके पल्लिउवमछिइए परिव-
सत्ति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तएहं अणियाणं सत्तएहं सोलसएहं आयरस्कियसहस्सीणं विजयस्स दारस्स विजयाए रायहाणीए अन्नेसिं च वहूणं विजयरायहाणित्थद्याणं देवाणं देवीण च आहेवच्चं सामित्तं जडित्तं मह-
त्तरगतं आणार्इसरसेणावच्चं कारेमाणे पाळेमाणे जाव दिवाइं जोगजोगाइं जुंजमाणे विहरइ, से एएण-
छेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ विजयदारे” इति । एवं शेषेष्वपि द्वारेषु प्रश्ननिर्वचनरूपा आलापका वेदितव्याः ।

तथा महती रुद्धिर्येषां ते महर्द्धिकाः; महर्द्धिकत्वं च यथोक्तसंज्ञाकानिन्द्रसामानिकादीन् देवान् विजयादीनि घाराणि विजयादिकाश्च नगरीः प्रति स्वामित्वज्ञावात् ॥

अथावगतानि विजयादीनि घाराणि, यास्तु विजयाद्यन्निधाना नगर्यस्ताः क वर्तन्ते किंस्वरूपास्ताः ? इत्युच्यते—इह विजयस्य घारस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्यगसहस्रेयान् द्वीपसमुद्रानतिक्रम्यापरस्मिन् जम्बूद्वीपाभिधे द्वीपे द्वादशयोजनसहस्राण्यवगाह्यान्त्रान्तरे विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी समस्ति, सा च द्वादशयोजनसहस्राण्यायामविष्कम्भान्यां सप्तत्रिंशद्योजनसहस्राणि नव शतानि सप्तचत्वारिंशानि ३९ए४९ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिद्वेषेण । तस्याश्च राजधान्याः समन्ततः परिद्वेषी सर्वरत्नमयः प्राकारः, स च सार्धानि सप्तत्रिंशद्योजनान्युच्चैस्त्वेन, मूले विस्तृतः सार्धानि द्वादश योजनानि, मध्ये क्रोशाधिकानि पट्ट योजनानि, उपरि प्रागे चार्धक्रोशाधिकानि त्रीणि योजनानि, तस्य प्राकारस्योपरि पञ्चधनुःशतविस्तृतानि क्रोशार्धप्रमाणायामानि देशोनार्धक्रोशोच्चानि सर्वमणिमयानि कपिशिर्षकाणि, तानि च पञ्चवर्णानि, तद्यथा—कानिचित् कृष्णवर्णानि, कानिचिन्नौलवर्णानि, कानिचिद्बोहितवर्णानि, कानिचिद्भारिचवर्णानि, कानिचित् (च) शुक्लवर्णानि । तस्याश्च राजधान्या एकैकस्यां वाह्यां पञ्चविंशं घाराणां शतं, तानि च घाराणि प्रत्येकं सार्धघापष्टियोजनान्युच्चैस्त्वेन एकत्रिंशद्योजनानि सक्रोशानि विष्कम्भतः । तेषां च घाराणामुपवर्णनं यथा जीवाचिगमे तथा प्रतिपत्तव्यं । एकैकस्य च घारस्योपकण्ठमुच्यते पार्श्वयोः प्रत्येकमेकैको महान् पीठः, ते च पीठाः सर्वरत्नमया बाह्वयतोऽर्धतृतीयक्रोशाधिकानि

पञ्चदश योजनानि, सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनान्यायामविष्कम्भाज्यां । तेषां च पीठानामुपरि प्रत्येकमेकैकः प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसका अर्धतृतीयक्रोशाधिकानि पञ्चदशयोजनान्यायामविष्कम्भाज्यां, एकत्रिंशद्योजनानि सक्रोशान्युच्चैस्त्वेन । तथा एकैकस्य द्वारस्य नातिदूरप्रत्यासत्वे जूजागे वर्तिनो नव नव जौमास्तेषामन्तः प्रत्येकं विजयदेवस्य सिंहासनं, तस्य च सिंहासनस्य परि समन्तात् क्रमेणैन्द्रसामानिकादिदेवानां योग्यानि सिंहासनानि, शेषेषु च बह्विर्वर्तिष्वष्टसु जौमेषु प्रासादेषु प्रत्येकमेकैकं सिंहासनमिति । तथा तस्या राजधान्या बह्विथतसु दिक्षु पञ्च पञ्च योजनशतान्यतिवाह्यातिवाह्य परत एकैको वनखण्डः, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि एको दक्षिणस्यामेकोऽपरस्यामेक उत्तरस्यामेकः । पूर्वस्यां च दिशि वनमशोकवनं, दक्षिणतः सप्तपर्णवनं, पश्चिमायां चम्पकवनं, उत्तरस्यां चूतवनम् । एते च वनखण्डाः प्रत्येकं सातिरेकाणि षादशयोजनसहस्राण्यायामेन, पञ्च योजनशतानि विष्कम्भतः, प्रत्येकं च प्राकारपरिक्षिप्ताः । तेषां च वनखण्डानां बहुमध्यदेशजागे प्रत्येकमेकैकः प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं सार्धद्वापट्टियोजनान्युच्चैस्त्वेन, सक्रोशान्येकत्रिंशद्योजनानि विष्कम्भतः, तेषु चान्तः प्रत्येकमेकैकं सिंहासनं । तेषु चैवंचूतेषु प्रासादेषु प्रत्येकमेकैको महर्द्धिकः पटयोपमस्थितिको देवः परियसति । तत्र पूर्वस्मिन् प्रासादेऽशोकनामा दक्षिणस्मिन् सप्तपर्णः पश्चिमे चम्पक उत्तरस्मिन् चूतः, एते च प्रत्येकं स्वस्य वनखण्डस्य स्वकीयानां स्वकीयानां सामानिकदेवानां स्वकीयानां